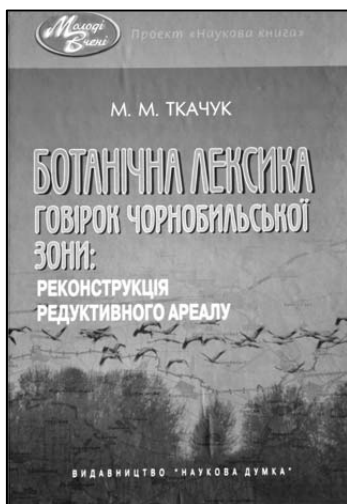

НОВА МОНОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ БОТАНІЧНУ ЛЕКСИКУ*

Якщо ще не так давно монографічні праці з дослідження української діалектної лексики були рідкістю, то в останні три-чотири десятиліття список їх поповнюється з кожним роком. Важливо, що розширюється як їхня тематика, так і територія українських говорів, підданих науковому вивченню. Не є винятком і тематична група

ботанічної лексики, студії якої стають все більш численними і поліаспектними. Захищено ряд дисертацій і видано кілька монографій. Гідне місце в цьому колі праць, без сумніву, займає і книга Марини Ткачук «Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: Реконструкція редуکتивного ареалу».

Рецензована праця, поза всяким сумнівом, актуальна, вагома в науковому відношенні. Вона присвячена одній із великих лексико-тематичних груп української лексики — ботанічній, яка і в нас, і за рубежем здавна привертає неослабну увагу дослідників. Справа в тому, що назви флори в будь-якій мові, відображаючи значний і важливий фрагмент об'єктивної дійсності, становлять багате й цінне джерело для різних студій, бо належать у значній своїй частині до старовинної лексики, ядро якої сягає прадавніх епох. Із незапам'ятних часів рослини відіграють винятково важливу роль як у матеріальному, так і в духовному житті людей. Звідси впливає вагомість вивчення ботанічної лексики не тільки для мовознавчої науки, але й для студій з історії, етнографії, ботаніки, термінознавства, взагалі культури народу. Значення цієї монографії для науки посилюється ще й тим, що вона стосується українських говірок особливого ареалу.

Досліджувані М.Ткачук говірки колись функціонували на території, яку зараз прийнято називати Чорнобильською зоною. Катастрофа, що сталася понад тридцять років тому, спричинила трагічні наслідки як для екології, життя і здоров'я людей, так і для всієї матеріальної і духовної культури значної частини України. І не однієї України. А якщо зважити на те, що ця зона — центральна частина Українського Полісся, один із найархаїчніших у мовному і культурному плані регіонів України та й усієї Славії, який зберіг дуже важливу інформацію для вивчення мови і культури прадавніх слов'ян, то стає зрозумілим трагічне значення чорнобильської катастрофи у повному об'ємі і для всієї славістики.

Переселення людей в екологічно безпечні місця відразу після катастрофи і в наступні роки зумовило те, що більшість переміщених сіл утратила свою колишню цілісність, тільки деякі зберегли її певною мірою, але вже на новій території. Проте, опинившись у новому екологічному і діалектному оточенні, вони швидко трансформуються, втрачаючи свою колишню ідентичність. У зв'язку з цими обставинами була розроблена державна програма збереження етнокультурної спадщини Українського Полісся. Частиною її став опис говірок Чорнобильської зони. У цьому розрізі чимало зробили працівники відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

У цій академічній установі свою наукову працю М.Ткачук завершила 2011 року як дисертаційне дослідження на великому фактичному матеріалі (понад 3 тис. номінативних одиниць), зібраному нею особисто в особливих польових умовах, тобто записаному з уст переселенців колишніх 48 говірок Чорнобильського та Поліського районів Київської обл., однієї говірки Чернігівської обл. і однієї білоруської говірки Гомельської обл. у нових місцях їх поселення, переважно в Макарівському, Бариському, Васильківському, Бородянському, Згурівському районах Київщини. Дисертантка поставила перед собою мету дослідити структурну організацію і географічне поширення ботанічної лексики переселених говірок з метою реконструкції її стану до переселення. Для досягнення цієї мети М.Ткачук записала ботанічну лексику, з'ясувавши стан її збереження; визначила способи і засоби номінації флорооб'єктів; охарактеризувала поширення записаної лексики в говірках їхнього колишнього функціонування; з'ясувала стосунок ботанічних назв говірок Чорнобильської зони до аналогічних номенів в інших українських говірках.

Рецензована книга складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списків скорочень, використаних джерел та літератури, «Атласу ботанічної лексики говірок Чорнобильської зони», матеріалів до Лексичного атласу української мови, покажчика українських ботанічних назв та ін.

Членування основної частини монографії М.Ткачук зумовлене головними аспектами дослідження фактичного матеріалу — структурно-семантичним і лінгвогеографічним.

У першому розділі «Лексика редуکتивної говірки як об'єкт лінгвістичного опису» (с. 9—23) розглядаються питання стану вивчення говірок Чорнобильської зони, ботанічних назв в українських говорах, з'ясовуються завдання й засади опису лексики говірок і проблеми реконструкції говірки,

* Ткачук М.М. Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: Реконструкція редуکتивного ареалу. — К.: Наукова думка, 2016. — 376 с.

яка зазнала переселення. Відчувається, що М.Ткачук, будучи добре обізнаною з найширшим колом літератури, що має стосунок до теми її праці (крім джерел, список використаної літератури налічує 349 позицій), глибоко володіє предметом дослідження, добре орієнтується в теоретичних питаннях своєї теми, не тільки знайома із сучасними методами, методиками і прийомами вивчення лексичного матеріалу, але й кваліфіковано застосовує їх у двох наступних розділах власної монографії. Дослідниця досить повно охопила як лексикографічні джерела та лінгвістичні атласи загального характеру, так і ті, які стосуються тільки ботанічної лексики. Пропуски тут незначні, зокрема не використано «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збираної між людом» (1908), словнички до двох частин праці «Знадоби до пізнання угроруських говорів» (1899 і 1902) І.Верхратського, «Надністрянський регіональний словник» Г.Шила (2008) та деякі ін.

Два наступні розділи книги М.Ткачук презентують лінгвістичний аналіз лексичного матеріалу, який вона особисто записала протягом 2007—2010 рр. з уст переселенців у місцях їхнього нового поселення. Цей матеріал, як нам видається, доброякісний і порівняно значний. Хто коли-небудь збирав ботанічну лексику в польових умовах, той знає, як це нелегко, непросто робити, особливо коли йдеться про назви об'єктів дикорослої флори, а вони становлять більшу частину ботанічних найменувань. А що вже говорити про збір цієї лексики в інформаторів через 20 років після переселення їх в інші місця, які можуть суттєво відрізнятися природним середовищем від території їхнього попереднього проживання. Тому хочемо підкреслити заслугу М.Ткачук у тому, що вона в непростих умовах записала і пустила в науковий обіг порівняно великий лексичний матеріал, який, якщо б його не зафіксувати, міг би значною мірою зникнути назавжди і стати непоправною втратою для науки.

Основним і найбільшого обсягу розділом рецензованої дисертації є другий «Структурна організація тематичної групи ботанічної лексики: реконструкція» (с. 24—146). Він членується на шість підрозділів, присвячених назвам сільськогосподарських рослин, ягід, фруктових дерев і кущів, грибів, дикорослих дерев і кущів, дикорослих трав'янистих рослин і декоративних флорооб'єктів.

У цілому схвалюючи такий поділ, водночас хочемо висловити деякі власні міркування з цього приводу. По-перше, всупереч дисертантці, ці шість груп лексики, правильніше вважати не лексико-семантичними, а мікротематичними. По-друге, на наш погляд, не вписується в це членування шоста група — назви *декоративних* рослин. Дисертантка сюди віднесла найменування городніх і кімнатних квітів. Але декоративними можуть бути не тільки

культурні трав'янисті рослини, але й дерева та кущі (магнолія, бузок та ін.) і навіть дикорослі трави (незабудка, волошка і т. ін.). Між підрозділами про назви фруктових і дикорослих дерев і кущів, видається нам, невмотивовано вклинено підрозділ про назви грибів, краще було подати його останнім, оскільки гриби належать до нижчих рослин.

Кожен із названих шести підрозділів дисертації своєю чергою членується на менші частини, які охоплюють загальні, родові, видові назви рослин і найменування частин рослин. У декотрих підрозділах окремо подано ще назви періодів росту й досягання рослин. Уважаємо, що виділення дисертанткою родових назв у народній ботанічній номенклатурі помилкове. Справа в тому, що в народі не існує поняття роду рослини, як аргументовано довів ще в 1900 р. Й.Ростафінський, відомий польський ботанік, який багато зробив і в дослідженні польських назв флори. Він писав, що всі народні назви рослин — це назви видів, бо вид — це конкретна рослина, з якої можна зібрати насіння, з котрого, якщо його посіяти, виростуть особини цієї самої рослини. А рід — це узагальнене поняття, уведене вченими-ботаніками (детальніше [Rostafiński J. *Symbola ad historiam naturalem mediae aevi*. — Kraków, 1900. — Т. I). До речі, цей висновок підтверджується і матеріалами рецензованої нами дисертації: її авторка, пишучи про нібито «родові / видові назви» рослин, насправді описує видові. Зрештою, інакше й бути не могло. Адже вона записала в говірках назви конкретних рослин, тобто видові назви.

Подаючи структурно-семантичну характеристику ботанічної лексики говірок Чорнобильської зони, М.Ткачук досить чітко розмежовує мотивовані і немотивовані назви. До останніх резонно відносить номени, успадковані від праслов'янської мови і запозичені від інших мов. Правда, якась частина номенів праслов'янського походження у свідомості сучасного мовця певною мірою все ж мотивується; пор. *пшениця, жито, чорнобиль, молоч, копитник, чистотіл, бородавник, конюшина, медушка, живокіст, дурман, порхавка, маслок, сиріожка* і т.ін.

Опис назв кожної мікротематичної групи ботанічної лексики авторка монографії здійснює за мотиваційними ознаками. Для всіх груп флорономів виділено 15 мотиваційних ознак (МО), зокрема: будова, колір, смак, запах, місце, час, особливості зростання, лікувальні властивості, магічне, господарське застосування рослин тощо. М.Ткачук спостерегла, що найчастіше ботанічні номени мотивуються будовою та кольором квітки або іншої частини рослини. У межах мотиваційних ознак визначаються мотиваційні моделі (ММ) виникнення народних ботанічних назв. Для встановлення МО і ММ дослідниця залучає інформацію з найрізноманітніших джерел — лексикографічних, лінгвогеографічних, лексикологічних, етнографіч-

них, ботанічних та інших праць, зрідка й обережно використовує також пояснення самих інформаторів, майже в усіх випадках відмежовуючи достовірні факти від сумнівних, зважаючи на прояв народної етимології, особливо характерної для народної ботанічної лексики. Важливо підкреслити, що при описі структури і семантики назв авторка постійно залучає досягнення інших учених, які досліджували ботанічну лексику не тільки української, але й інших слов'янських мов (праці В.Махека, В.Будзішевської, В.Меркулової та ін.). Використано дані словників та лінгвістичних атласів інших слов'янських мов. Опис структури і семантики ботанічних назв говірок Чорнобильської зони в рецензованій монографії здійснено на широкому загальноукраїнському тлі, нерідко використовуються дані пам'яток української писемності. Але особлива увага приділена зв'язкам чорнобильських говірок із сусідніми східно- та західно-польськими, деякими іншими українськими, а також суміжними білоруськими говірками.

Третій розділ «Ареальна характеристика ботанічної лексики говірок Чорнобильської зони» (с. 147—168) виконаний на основі підготовленого дисертанткою «Атласу ботанічної лексики Чорнобильської зони», який складається з 62 атомарних (переважно лексико-словотвірних, частково фонетичних, фонетико-словотвірних та лексико-фонетичних), шести аналітичних (зведених), трьох карт динаміки мовних одиниць та однієї карти діалектних зон досліджених говірок. М.Ткачук висновує, що в галузі ботанічної лексики говірки Чорнобильської зони найтісніше пов'язані із сусідніми східно-польськими та білоруськими і меншою мірою — з іншими українськими говірками. На основі зведених карт авторка спробувала здійснити внутрішнє діалектне членування говірок Чорнобильської зони і дійшла висновку, що багато ботанічних назв виявляє чіткі ареали, «найвиразніше виокремлюється східна надприп'ятська мікророзона, менш виразно — північна та центрально-західна» (с. 163). На основі порівняння матеріалів «Лінгвістичного атласу Нижньої Прип'яті» Т.Назарової (К., 1985) і власних М.Ткачук виготовила три лінгвістичні карти, які, на її думку, демонструють динаміку деяких ботанічних назв говірок Чорнобильської зони.

Переважає більшість лінгвістичних карт виготовлена кваліфіковано, характеризується чіткістю ареалів, системністю картографування лексичного матеріалу. Однак деякі карти невиразні: кіль-

кість різних картографічних знаків на деяких із них досягає до двох десятків, причому більшістю знаків передається тільки одна назва, напр. на карті № 17 тільки один знак позначає ботанічний номен, відомий у кількох говірках, а решта знаків передає поодинокі назви, внаслідок чого карта зневиразнюється. У лінгвогеографічній практиці вже виробилася традиція передавати поодинокі назви на карті спільним картографічним знаком, напр. зірочкою, а в коментарях до карт поміщати детальну інформацію про ці назви. Бажано би, де це можливо, подати в коментарях до карт покликання на відповідні карти в інших лінгвістичних атласах.

Крім «Атласу», у монографії М.Ткачук є ще один корисний додаток — «Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: матеріали до Лексичного атласу української мови» (с. 169—238). Ці матеріали суттєво доповнюють «Атлас», тому що, на відміну від останнього, містять усі ботанічні назви, записані авторкою в чорнобильських говірках і проаналізовані в монографії, а оскільки вони відображені, як і матеріали «Атласу», в доданому до монографії індексі, то читач може швидко відшукати цікаве для нього ботанічне найменування.

Рецензована книга відзначається безсумнівною науковою новизною: у ній уперше здійснено фіксацію, комплексне дослідження ботанічної лексики трансформованих говірок Чорнобильської зони, певною мірою реконструкцію цілісного мовного образу зруйнованого говіркового ареалу України.

Дослідження Марини Ткачук уможливило отримання нових достовірних результатів, які в сукупності є суттєвими для студій з української діалектології. Значення рецензованої праці важко переоцінити. У ній на порівняно значному фактичному матеріалі, який авторка збрала в польових умовах чи дібрала з писемних джерел і таким чином значну його частину ввела в науковий обіг уперше, зроблено ряд важливих висновків, узагальнень, спостережень щодо закономірностей формування діалектної лексичної системи, зв'язків чорнобильських говірок з іншими українськими говірками й діалектами, а також з іншими слов'янськими мовами. Матеріали цієї монографії можуть бути використані в підготовці діалектних словників української мови, написанні праць з етнолінгвістики, етнографії, історії української культури тощо.

Іван Сабадош,

завідувач кафедри української мови УжНУ, професор

Рецензія надійшла до редакції. 4.05.2017 р.